

գավորական իշխանության թուլության պայմաններում, երկրի պաշտպանության խնդիրը փաստորեն, ժողովրդի հոգսն է դարձել:

Հայկական պետության՝ այս պարագաներով պայմանավորված առանձնահատկությունը նաև այն է, որ նա հնարավորություն ուներ խուսափելու վարձկան զորք պահելուց, մինչդեռ հելլենիստական բազմատարր երկրների զինվորական ուժերի գերակշռող մասը վարձկաններ էին, որոնք շատ անկայուն էին դարձնում զորքի դիմադրողականությունը: Վարձկանները գերադասում էին ծառայել այն տերերին, որոնք ավելի բարձր էին վարձատրում, և նրանց համար խորթ էր հայրենիքի պաշտպանության գաղափարը: Տիգրան Բ-ի բանակում ևս կային որոշակի քանակությամբ վարձկան հունական զորամասեր, որոնք, ինչպես հայտնի է, իրենց շարդարացրին Տիգրանակերտի պաշտպանության ժամանակ, քաղաքը դավաճանությամբ հանձնելով Լուկոլլոսին⁷²: Սակայն վարձկանների ներկայությունը հայկական բանակում պատահական երևույթ էր:

Նույն պատճառներով, այսինքն շնորհիվ էթնիկական միատարրության, հայկական պետական վարչական ապարատը՝ բյուրոկրատիան, մեծ ու փոքր աստիճանավորները, չհասան ուժացման ու ճյուղավորման այն բարձր աստիճանին, որը պատճառ էր դառնում հելլենիստական պետությունների տկարության ու քայքայման:

3. ԴՐԱՄԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ: ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

Հայաստանի դրամական տնտեսությունը նախահելլենիստական շրջանում: Նախահելլենիստական շրջանում, մ. թ. ա. VI—IV դարերում Հայաստանի դրամական տնտեսությունը զարգանում էր Աքեմենյան Պարսկաստանի դրամակշռային սխեմով: Դրամների թողարկման իրավունքը վերապահված էր Աքեմենյան արքաներին: Հիմնական միավորը ոսկու գծով կոչվում էր *δραχμός* (դահեկան, դարհեկան), Աքեմենյան Դարհհ Ա. թագավորի անունով: Դրանք գրվազվում էին բարձր որակի ոսկուց: Յուրաքանչյուր միավորի օրինական քաշը սահմանված էր 8,40 գրամ և կազմում էր բարեկոնյան «մնա» (հայերեն՝ «մնաս») կշռային չափի 1/60 մասը: Արծաթի գծով հիմնական միավորը կոչվում էր «սիկլոս» (հայերեն «սիկլո»), որը օրենքով սահմանված էր 5,60 գրամ, կազմելով մնասի 1/100 մասը⁷³:

Առևտրում մեկ ոսկյա դահեկանը փոխանակվում էր 20 արծաթյա սիկլով: Այլ կերպ ասած՝ 8,40 գրամ ոսկին ընդունվում էր 112 գրամ արծաթի դիմաց: Ինչպես դահեկանները, այնպես էլ սիկլները նախապես կնքվում էին միայն մի կողմից: Հատուկ կաղապարներում ոսկին ձուլում էին սահմանված կշռային չափերով և շիկացած կլորակ հատաձուլների վրա դրոշմում Աքեմենյան

⁷² S^h App., Mithr., 86:

⁷³ S^h F. Schröter, Wörterbuch der Münzkunde, Berlin, 1930, էջ 120—121, 632; A. H. Зограф, Античные монеты, «Материалы и исследования по археологии СССР». № 16, 1951, էջ 42; J. de Morgan, Manuel de numismatique orientale de l'Antiquité et du Moyen Age, tome I, Paris, 1923—1936, էջ 11—14:

արքայի փորագրված պատկերը սխեմատիկ տեսքով՝ ողջ հասակով. մի ոտքով ծնկալոք, նետ ու աղեղ և կամ գայիսոն բռնած, գլուխը զարդարված ճառագայթաձև թագով, դեմքը մորուքավոր, մարմինը կրծքից մինչև ոտքերը արքայական ծիրանու մեջ: Այդ դրամների վրա գրություններ չկային⁷⁴:

Սակայն ինչպես բուն Իրանում, այնպես էլ Հայաստանում դրամական շրջանառությունը թույլ էր զարգացած, ապրանքափոխանակությունը կատարվում էր առավելապես բնատուր ձևով և թանկարժեք մետաղների կշռային ձուլվածքներով:

Հայաստանում հայտնաբերվել են սոսկ հատ ու կենտ նմուշներով արխայիկ պատկերատիպի արծաթյա դրամներ, որոնք չեն կարող պատկերացում տալ ժամանակի դրամական տնտեսության մասին: Դրանցից մեկը աքեմենյան սիկղն է, գտնված նախկին Երևանյան նահանգում: Մյուսը VI—V դարերի ատտիկյան չորեքդրամյան է, որը դրվագվել է Աթենք քաղաքում և հավանաբար առևտրի շնորհիվ բերվել է Սիսիան, ուր հայտնաբերվել է տեղի շինարարական աշխատանքների միջոցին: Երրորդ և չորրորդ օրինակները բացահայտվել են 1956 թվականին, էրեբունի ամրոցի հնագիտական պեղումների ժամանակ և վերաբերում են VI—V դարերին: Սրանք նույնանման, սակայն տարբեր կնիքներով դրվագված խիստ փոքր արժեզանքի (արծաթի քաշով մոտ 0,8 գրամ) դրամական միավորներ են, որոնք արխայիկ շրջանում մասսայաբար թողարկվում էին Փոքր Ասիայի հոնիական քաղաքներում, առավելապես Միլետում, և հայտնի էին նաև «միլետյան» անունով:

Սառաքալակաճ դրամներ: Աքեմենյանների տիրակալության վերջին շրջանում՝ մ. թ. ա. V դարի վերջերից և առավելապես IV դարում, տեղական սատրապները նվաճել էին սեփական դրամներ թողարկելու իրավունքը: Այդ սատրապական դրամների շարքում պահպանվել են այնպիսի դրամական միավորներ, որոնք թողարկվել են Հայաստանի աքեմենյան կառավարիչների՝ Տիրիբազի և Օրոնտասի կողմից:

Տիրիբազի դրամները դրվագվել են Կիրիկիայի Իսսոս, Սուլի, Մալլոս և Տարսոն քաղաքներում, մ. թ. ա. 386—380 թվականներին: Դրանց վրա նշված են Տիրիբազի և հիշյալ քաղաքների անունները. ըստ որում թե՛ միայն հունարեն և թե՛ երկլեզվյան՝ հունարեն ու արամեերեն արձանագրություններով: Տիրիբազի դրամները կրում էին իրենց վրա Ահուրամազդայի, Բահալի, Հերակլեսի, Անահիտի, Դիոնիսի պատկերները, ինչպես նաև իրեն Տիրիբազի դիմապատկերներ⁷⁵: Կշռային տվյալներով դրանք պատկանում են աքեմենյան սիստեմին. ըստ որում թողարկվել են բացառապես արծաթից: Դրանք մեծ մասամբ կրկնակի դրախմաներ (11,20 գրամ) և այդ նույն սիստեմի փոքր արժեզանքի միավորներ՝ օբոլոսներ (ὀβολός) են: Ծագելով Կիրիկիայից, Տիրիբազի դրամները շրջանառության մեջ են եղել ոչ միայն Կիրիկիայում, այլև Փոքր Ասիայի ու Միջագետքի տարանցիկ առևտրի համար կարևոր նշանակություն ու-

⁷⁴ Տե՛ս V. Head, *Historia Numorum, A Manual of Greek Numismatics*, London, 1963, էջ 827—828.

⁷⁵ Տե՛ս G. F. Hill, *Catalogue of the Greek coins of Lycaonia, Isauria and Cilicia*, London, 1900, էջ 90, № 3, էջ 100 № 28, էջ 148 № 26, էջ 149 № 27, էջ 164 № 12, աղ. XV № 3, աղ. XXVI № 2, 3, աղ. XXIX № 1.

նեցող Մոփքի և հավանաբար Փոքր Հայքի տնտեսական կենտրոններում, որոնք ևնթակա էին նրա անմիջական իշխանությանը:

Հայաստանի սատրապ Օրոնտասի (Նրվանդ) դրամները հայտնի են ոսկյա, արծաթյա և պղնձյա օրինակներով, թողարկված մ. թ. ա. 362 թվականին լամպսակ, Կլազոմեն և այլ քաղաքներում: Դրանց թողարկումը պայմանավորված էր տեղական պահանջներով: Օրոնտասի դրամների վրա դրոշմվել են հեթանոսական աստվածներ Զևսի, Աթենասի պատկերները և արևի պաշտամունքին վերաբերող խորհրդանշաններ, ինչպես նաև աքեմենյան տիրակալների ու իրեն՝ Օրոնտասի դիմանկարները⁷⁶:

Դրամական տնտեսությունը վաղ-հելլենիստական շրջանում: Չորրորդ դարի վերջերից Հայաստանն ընդգրկվում է հելլենիստական դրամների շրջանառության ոլորտը: Հայկական շուկաներն են թափանցում աստիկյան սիստեմի ոսկյա ու արծաթյա դրամները: Վերջիններս լայն ճանաչում էին գտել միջազգային առևտրում:

Աստիկյան սիստեմի հիմնական միավորն ոսկու գծով կոչվում էր ստատեր $\sigma\tau\alpha\tau\eta\rho$ (հայերենում՝ «սատեր»), որի օրինական կշիռը սահմանված էր 8,60 դրամ: Ոսկու և արծաթի փոխհարաբերությունը հելլենիստական դարաշրջանում արդեն դարձել էր 1:10: Հիմնական միավորն արծաթի գծով կոչվում էր դրախմե ($\delta\rho\alpha\chi\mu\eta$)— 4,36 գրամ օրինական քաշով (հայկական աղբյուրներում հիշատակվում է որպես «դրաքմե» կամ «դրամ»): Առևտրում մեկ ոսկյա ստատերը փոխանակվում էր 20 արծաթե դրախմեի հետ: Աստիկյան սիստեմի կշռային ստորաբաժանումների շարքում փոքր միավորները հանդիսանում էին քաղկոսը ($\chi\alpha\lambda\kappa\omicron\varsigma$)՝ 0,091 գրամ և այնուհետև օբոլոսը՝ 0,728 գրամ: Մեկ օբոլոսը կազմված էր 8 քաղկոսից: Ամենամեծ միավորը տաղանտն էր ($\tau\acute{\alpha}\lambda\alpha\nu\tau\omicron\nu$ —հայերեն՝ «քանքար») որը կշռում էր 26196,2 գրամ և դրանից հետո մնասը՝ 436,60 գրամ: Մեկ տաղանտը հավասար էր 60 մնասի: Սակայն հիմնական դրամային միավորը, ինչպես նշվեց, դրախմեն էր, որի օրինական քաշը հավասար էր վեց օբոլոսի, այսինքն 4,366 գրամի: Խոշոր քաշի միավորները՝ տաղանտը և մնասը, դրամական շրջանառության մեջ ունեին առավելապես հաշվային նշանակություն: Ոսկյա դրամներ համեմատաբար քիչ էին թողարկվում, վճարումը կատարվում էր հիմնականում արծաթյա դրախմեներով (դրամյաններով) և տետրադրախմեներով (չորեքդրամյաններով), որոնք դրվագվում էին մասսայաբար: Չորեքդրամյանի ($\tau\epsilon\tau\rho\acute{\alpha}\delta\rho\alpha\chi\mu\omicron\nu$) օրինական կշիռը կազմում էր 17,46 գրամ:

Սակայն մինչև IV դարի վերջը աքեմենյանների դրամական սիստեմը դեռևս չէր կորցրել իր տեղական նշանակությունը: Այսպես, երբ Ալեքսանդր Մակեդոնացու զորքերը նվաճել էին Իրանը, բռնագրավված ոսկու պաշարներից դրվագում էին կրկնակի դահեկաններ՝ նույն հին պարսկական կշռային սիստեմի սկզբունքով և անցյալում ընդունված աքեմենյան դրամների պատկերատիպով: Փոքր Հայքում Ալեքսանդր Մակեդոնացուն ենթակա սատրապ Միթրենեսին

⁷⁶ Տե՛ս E. Babelon, Inventaire sommaire de la collection Waddington, Paris, 1898, էջ 76, №№ 1361—1963, աղ. III, №№ 1—3.

(Միհրան) վերագրված արծաթյա դրամները⁷⁷ նույնպես իրենց կշռային տրվյալներով աքեմենյան կրկնակի դրախմանոցներ էին: Դրանք թողարկվել են 331—330 թվականներին:

Բայց այս կարգի դրամները, շրջանառության համար բնորոշ չէին: Նրանց թողարկումը գնալով դադարում էր, մինչդեռ առատորեն տարածվում էին Մակեդոնացու արծաթյա դրախմանոցներն ու տետրադրախմանոցները, որոնց վրա միշտ որպես կանոն դրոշմված էր Հերակլիսի գլուխը՝ Ալեքսանդրի դիմագծերով և աստվածահայր Զևսի կերպարը՝ իր պաշտամունքի խորհրդանշաններով: Հայաստանի վաճառաշահ քաղաքներում ամենուրեք հայտնի էին նմանօրինակ արծաթյա դրամները⁷⁸: Վերջիններից բացի, Ալեքսանդրի անվան հունատառ գրությամբ շուկա էին մտնում նաև ոսկյա դրամներ Աթենասի և հաղթանակի պատկերներով⁷⁹:

Հետագայում միջազգային առևտրի բերումով Հայաստան են թափանցում սելեկյան, ինչպես նաև պարթևական արծաթյա դրամները: Սրանց շրջանառությունն արդեն մ. թ. ա. II դարի վերջերից ընթանում էր Հռոմի հանրապետական դրամների հետ միաժամանակ⁸⁰:

Հայկական առաջին դրամները: Հայաստանի դրամական տնտեսության զարգացման այս փուլում (մ. թ. ա. III—II դարեր) ծագում են հայկական դրամների անդրանիկ օրինակները: Նրանց թողարկումը կատարվում էր Մոփքում և Փոքր Հայքում առաջացած հայկական թագավորությունների կողմից⁸¹: Այս շրջանի հայկական դրամները ոչ թե ոսկուց կամ արծաթից էին, այլ պղնձից և ունեին զուտ տեղական նշանակություն՝ ներքին շուկայի ոլորտից դուրս չէին անցնում: Դրանով էլ նշվում է այն իրողությունը, որ Փոքր Հայքի ու Մոփքի մեջ III—II դարերում ապրանքա-դրամական հարաբերությունների զարգացումը այնպիսի աստիճանի էր հասել, որ մանր առևտուրն անգամ կատարվում էր դրամով, մի հանգամանք, որ կարող է առաջանալ դրամի ֆունկցիոնալ նշանակության լիակատար ծավալման, քաղաքային կյանքի և նրա առևտրի խորացման պայմաններում:

Մոփքի կամ Փոքր Հայքի հայկական դրամներն իրենց կշռային տվյալներով ատտիկյան էին: Դրանք թողարկվել են Քարասպես (մ. թ. ա. III դար (°)),

⁷⁷ Տե՛ս O. Blau Die Herren von Sophene und deren Münzen, „Numismatische Zeitschrift“, IX, 1877, Wien, էջ 99—103:

⁷⁸ Տե՛ս E. Д. Пахомов, Монетные клады Азербайджана, «Труды общества обследования и изучения Азербайджана», вып. 3, Баку, 1926, էջ 15:

⁷⁹ Տե՛ս L. Müller, Numismatique d'Alexandre le Grand, Basel—Stuttgart, 1957:

⁸⁰ Տե՛ս Ա. Շահնազարյան, Սիսիանի շրջանի Սառնակունք գյուղի մոտ հայտնաբերված գանձը, «Հայաստանի Պետական պատմական թանգարանի աշխատություններ», հատ. II, Երևան, 1949, էջ 9:

⁸¹ Տե՛ս E. Q. Visconti, Iconographie grecque, tome second, Paris, 1811 էջ 243—273, ադ. XLV; J. Eckhel, Doctrina numorum veterum, Pars I, De numis urbium, populorum, regium, vol. III, editio secunda, Vindobonae, 1828, էջ 202—208, 247—248; V. Langlois, Numismatique générale de l'Arménie, Paris, 1859, էջ 11—12; O. Blau, Die Herren von Sophene und deren Münzen, էջ 113—114; J. Friedländer, Satrapenmünzen, „Zeitschrift für Numismatik, IV Band, էջ 266—267; E. Babelon, Les rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène, Paris, 1890, էջ CXCI—CC, ադ. XXIX.

Արշամ (մ. թ. ա. 230 թ. շուրջ), Աբդիսարես և Քսերքսես (մ. թ. ա. II դարի վերջը) թագավորների իշխանության տարիներին:

Ըստ պատկերատիպի այդ դրամներն ունենալով տեղական բնորոշ գծեր, արտացոլում են նաև աղերսներ սելևկյան, պարթևական և կապադովկիական դրամների հետ: Հելլենիստական դարաշրջանին յուրահատուկ հայկական այդ դրամների վրա պատկերված են մի կողմից թագավորների դիմանկարները, իսկ մյուս կողմից՝ պաշտամունքային խորհրդանշաններ՝ արծիվ, ձի, ինչպես նաև հաղթության, Աթենաս և Անահիտ դիցուհիների կերպարները: Վերջիններիս շուրջ հունարեն գրվում էին միապետների անուններն ու երբեմն հայրանունները: Հեթանոսական պատկերների հետ միասին միապետի անձնական հիշատակումը դրամների վրա թերևս արտացոլում էր թագավորի պաշտամունքի գաղափարը: Վերահիշյալ հայ թագավորների դրամները թողարկվել են հավանաբար Արշամաշատ, Արկաթիակերտ և այլ հայկական քաղաքներում:

Արտաշեսյան թագավորների դրամները: Երկրի հետագա զարգացումը, նրա քաղաքական-տնտեսական հզորացումը II—I դարերում պայմանավորեց հայկական դրամների ավելի ծավալուն թողարկումը Արտաշեսյանների օրոք: Հայաստանի դրամական շրջանառության մեջ նշանակալից է դառնում տեղական դրամների դերը: Սրանք միջազգային ճանաչում գտան մասնավորապես Տիգրան Մեծի թագավորության տարիներին: Ըստ նորագույն դասակարգման⁸², Արտաշեսյաններից դրամներ են թողարկել հետևյալ արքաները.

Տիգրան Ա (?—95)	պղնձյա դրամներ
Տիգրան Մեծ (95—55)	արծաթյա և պղնձյա դրամներ
Արտավազդ Բ (55—34)	արծաթյա և պղնձյա դրամներ
Արտաշես Բ (30—20)	պղնձյա դրամներ
Տիգրան Գ (20—8)	արծաթյա և պղնձյա դրամներ
Տիգրան Դ (8—5)	պղնձյա դրամներ

և հտարտաշեսյան շրջանում՝

Արտավազդ Դ (4—6)	արծաթյա դրամներ
Տիգրան Ե (6)	պղնձյա դրամներ

Սրանցից յուրաքանչյուրին պատկանող դրամների վրա մի կողմից դրոշմված էր արքայի դիմանկարը: Դրամներով է, որ պահպանվել են Արտաշեսյան արքաների պաշտոնական դիմանկարները, կերտված նրանց անհատականությունների բնորոշ գծերով: Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանում շրջանառության մեջ եղած բազմատեսակ օտարադուր դրամների շարքում հայոց ազգային դրամական միավորները ճանաչելի են առաջին իսկ հայացքից՝ նրանց վրա պատկերված արքայական այն թագի ձևով, որ կրում էին Արտաշեսյան թագավորները:

Դրամների մյուս կողմերին նշված պատկերներով, խորհրդանշաններով և արձանագրություններով հաղորդվում էին առաջնահերթ տեղեկություններ Հա-

⁸² Տե՛ս P. Z. Bedoukian, A Classification of the Coins of the Artaxiad Dynasty of Armenia, Reprinted from the American Numismatic Society, „Museum Notes“, 14, New-York, 1968, աղ. IX—XI;

յաստանի վիճակի մասին, կապված թագավորի անվան հետ, որի պատկերը դիտվում էր դրամի վրա: Այսպես, օրինակ, Տիգրան Ա-ին վերագրվող դրամների մյուս կողմերին մերթ աստվածահայր Արամազդն է՝ իր պաշտամունքի խորհրդանիշներով, մերթ հաղթանակի դիցուհին և երբեմն իրեն՝ ինքնակալի կերպարը ողջ հասակով: Արձանագրությունները նվիրված էին նրա արքայական տիտղոսներին և հայտնի են երեք տարբերակներով. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΙΓΡΑΝΟΥ—«Արքայի Մեծի Տիգրանի», ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΦΙΛΕΑΛΗΝΟΣ—«Արքայի Տիգրանի հելլենասերի» և ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΦΙΛΕΑΛΗΝΟΣ—«Արքայի Մեծի Տիգրանի հելլենասերի»:

Հիշյալ գրություններով հանդերձ Տիգրան Ա-ի դրամները միջազգային շրջանառություն չեն ունեցել: Նրանք սպասարկել են տեղական շուկայի պահանջները Հայաստանի հարավ-արևմտյան գավառներում⁸³:

Տիգրան Բ-ի դրամները: Տիգրան Մեծի իշխանության տարիներին ընդլայնվում է հայկական դրամների շրջանառության ոլորտը: Նրանք ընդունվում են ոչ միայն ներքին, այլ նաև արտաքին առևտրի միջազգային գործարքներում: Դրանք թողարկվում էին ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ՝ Տիգրանի հզորության տարիներին, Ասորիքում: Հայաստանում նրա փողերանոցները գործում էին Տիգրանակերտում և Արտաշատում, իսկ Ասորիքում՝ վաճառաշահ Անտիոքում (Օրոնտ գետի վրա) և ավելի հարավ՝ Դամասկոսում⁸⁴, իրենց կշռային չափերով, Տիգրան Մեծի դրամները հարազատորեն պահպանում էին աստիկյան սիստեմի սկզբունքները: Տարածված էին առավելապես նրա արծաթյա դրախմանոցները (մեկդրամյան) և տետրադրախմանոցները (չորեքդրամյան), իսկ ներքին մանր առ ու ծախի համար՝ պղնձյա մեկ, կես և բառորդ միավորները:

Տիգրան Մեծը դրամների վրա հաճախ պատկերված է կիսանդրու չափով, դասական արվեստի ռեալիստական ոճով, երիտասարդ դիմագծերով, Արևելքի հելլենիստական միապետների նման ածիլված երեսով, բաց գլխին այնպիսի թագով, որի նմանը չկար ժամանակակից և ոչ մի վեհապետի մոտ, ոչ Արևելքում և ոչ էլ Արևմուտքում⁸⁵, բացառյալ Տիգրանին ենթակա Կոմմագենեի արքայի թագը: Այդ թագը վերևում ավարտված է ճառագայթաձև ելուստներով, երբեմն սղոցի ատամների նման, իսկ ներքևից երկար, մինչև ուսերն հասնող ականջակալներով ու վզկալով, ըստ որում ճակատային մասում թագի վրայից կապված է արքայական ժապավենը և կենտրոնը զարդարված է արևի պաշտամունքի խորհրդանիշներով՝ աստղ՝ երկու արծիվների միջև: Հաճախ դիտվում են նաև ծիրանու ծալքերը, ճարմանդված աջ ուսի մոտ: Առնական խորխա հայացքով Տիգրան Մեծի պատկերը (միշտ պրոֆիլ դեպի աջ) դրամի վրա վերցված է բուսական նախշերից կամ ուլունքներից հյուսված շրջանակի մեջ: Դրամի հակառակ կողմերին դրոշմում էին պաշտամունքային իմաստի

⁸³ S⁸⁶ H. Seyrig, Trésor monétaire de Nisibe, RN, Paris, 1955, էջ 84—88, ադ. 1.

⁸⁴ S⁸⁶ E. T. Newell, Late Seleucid Mints in Ake-Ptolemais and Damascus, „Numismatic Notes and Monographs“, № 84, „The American Numismatic Society“, New York, 1939, էջ 95—107.

⁸⁵ S⁸⁶ P. Gardner, The Seleucid Kings of Syria, A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum, Bologna, 1963, էջ 103—108, ադ. XXVII.

խորհրդանշաններ, առավելապես երկրի մայր աստվածուհու կերպարը, բազմաթիվ ժայռաբեկորի վրա, ձեռքին արմավենու ճյուղ, բրգաձև թագը գլխին, իսկ ոտքերի տակ ջրի աստվածուհւթյան անձնավորումը՝ լողացող մարգու մերկամարմին կերպարանքով:

Դեռևս Սելեկյանների վաղ ժամանակներից երկրի ապահովության համար կանգնեցվել էր այդ դիցուհու արձանը մայրաքաղաքի՝ Անտիոքի մոտ, բարձրության վրա, Որոնտ գետի ափին: Տիգրանի օրոք պետության անվտանգության այդ գաղափարը՝ նույն արձանի ձևով, դարձել էր գլխավոր խորհրդանշանը նրա դրամների վրա, այն տարբերությամբ, սակայն, որ ցորենի հասկի փոխարեն, որ կրում էր իր ձեռքում Անտիոքի դիցուհին հուշարձանում, դրամի վրա նա ուներ արմավենու ճյուղ:

Դամասկոսում կտրված դրամների վրա այդ նույն կերպարը պատկերված է առատության եղջյուրով⁸⁶, Հայկական քաղաքներում այն դիտվում էր իբրև ողջ երկրի բախտի, բերքի, պաշտպանության ու փրկության մայր աստվածուհին՝ Անահիտը: Բացի այդ կերպարից, Տիգրան Մեծի դրամների դրոշմը, հատկապես պղնձյա միավորների գծով, ներկայացնում է հալթանակի թևավոր դիցուհուն և կամ դյուցազն Վահագնին⁸⁷, ինչպես նաև պաշտամունքային այլ նշաններ: Իրենց վրա ունեցած արձանագրություններով, Տիգրան Մեծի դրամները բաժանվում են երկու հիմնական խմբի՝ ΒΑΣΙΛΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ—«Արքայի Տիգրանի» և ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ—հունատառ խորագրերով՝ «Արքայից-արքայի Տիգրանի»:

Խորագրերի առաջին ձևն առավել բնորոշ է եղել Ասորիքի քաղաքներում թողարկված դրամների համար: Ավագն Անտիոքում նման տետրադրախմբներ դրվագվել են մ. թ. ա. 83-78 թվականներին, իսկ Դամասկոսում՝ 72-69 թվականներին, ըստ որում դամասկոսյան դրամների վրա նշվում էին նաև նրանց թողարկման տարեթվերը, հաշված Սելեկյան տոմարով⁸⁸: Բուն Հայաստանում հավանաբար՝ Արտաշատում, թողարկված՝ Տիգրան Մեծի արծաթյա դրամները իրենց վրա կրում էին առավելապես «Արքայից-արքա» տիտղոսը⁸⁹: Այդպիսիները պահպանվել են մ. թ. ա. 77-73 թվականներին:

Այս հիմնականից բացի, Տիգրան Մեծի օրոք հայկական դրամների պատկերատիպը լրացվում էր նաև փողերանոցներին և նրանց կառավարիչներին վերաբերող մենագրերով⁹⁰:

Արտավազդ Բ-ի և նրա հաջորդների դրամները: Արտավազդ Բ (55—34), թագավորի իշխանության տարիներին դրամների թողարկումը կատարվում էր գերազանցապես Հայաստանում: Հետևելով անցյալում ընդունված կանոննե-

⁸⁶ Տես E. T. Newell, Late Seleucid mints in Ake-Ptolemais and Damascus, ադ. XVII № 148—153:

⁸⁷ Տես P. Gardner, The Seleucid Kings of Syria, էջ 105 № 18. ադ. XXVIII № 11. A. von Petrowicz, Arsaciden-Münzen, Wien, 1904, էջ 191:

⁸⁸ Տես G. Macdonald, Catalogue of Greek Coins in the Hunterian collection University of Glasgow, vol. III, Glasgow, 1905 էջ 1—5, ադ. XLIII, № 4; E. T. Newell, Late Seleucid Mints in Ake-Ptolemais and Damascus, էջ 93—107:

⁸⁹ Տես H. Seyrig, Trésor monétaire de Nisibe, էջ 121:

⁹⁰ Տես T. Newell, Late Seleucid Mints, էջ 107:

րին, դրամների մի կողմի վրա դրոշմում էին Արտավազդի դիմաքանդակը, կիսաանդրու չափով, հայկական թագը գլխին, երիտասարդ դեմքով, արքայական զարդարանքներով՝ ականջին օղ, պարանոցին մանյակներ, ուսին՝ ծիրանի, իսկ հակառակ կողմին պատկերվում էր շորս ձեռքով լծված երկանիվ մի մարտականք՝ արշավի ընթացքում: Մարտականքը վարող կերպարանքը հավանաբար ինքը հայոց արքան էր, որին վերևից պսակ էր բերում հաղթանակի դիցուհին: Այդ ողջ պատկերի շուրջ նշվում է ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ հունատառ խորագիրը՝ «Արքայից-արքա Արտավազդի», այն տիտղոսաձևը, որն ընդունված էր Տիգրան Մեծի հզորության ժամանակներից: Հայկական դրամների թողարկումը Արտավազդ Բ-ի օրոք նույնպես կատարվում էր ատտիկյան սխեմայով: Պահպանվել են առավելագույնս դրախմանոցները⁹¹, իսկ տետրադրախմանոցները և պղնձյա միավորները հազվագյուտ են: Հայաստանում գտնված մի բացառիկ տետրադրախմանի վրա Արտավազդը բացի իր հիմնական տիտղոսից, հռչակված է նաև ΘΕΙΟΥ այսինքն «Աստվածայինի» մակդիրով⁹², Արտավազդ Բ-ի պղնձյա դրամների վրա ընդունված էր դրոշմել հաղթանակի թևավոր դիցուհու կերպարը⁹³: Նրա թագավորության վերջին տարիներին հռոմեական զորքի արշավանքները, Արտավազդի ձեռքակալությունը և ի վերջո նահատակությունը առժամանակ կասեցրին հայկական ազգային դրամների թողարկումը: Հաջորդ տարիներից հայտնի է Արտավազդի որդու՝ Արտաշես Բ (30-20) հայոց թագավորի պղնձյա դրամը, որի մի կողմին դրոշմած է տակավին երիտասարդ դիմագծերով Արտաշես Բ-ի դիմաքանդակը՝ կիսանդրու չափով, գլխին պապենական թագը, ներկայացված ճիշտ այն ձևով, ինչ հայտնի է իր հոր դրամներով: Մյուս կողմին ցույց է տրված հաղթություն բերող դիցուհին՝ պսակը ձեռքին, սլացիկ վազքի մեջ և հունատառ արձանագրությամբ: Արտաշեսը հռչակված է իբրև «Մեծ արքա»: Հիրավի, նա շուրջ տասը տարի գլխավորեց իր ժողովրդի պայքարը հռոմեական նվաճողների դեմ՝ երկրի անկախության համար, և նրա «Մեծ արքա» կոչվելը հայերի համար միանգամայն օրինական էր: Անշուշտ այս եզակի պղնձյա դրամով⁹⁴ հնարավոր չէ պատկերացում կազմել 30-20 թվականների հայկական դրամների մասին: Ըստ էության այդ ժամանակամիջոցը մնում է բաց:

Արդեն հաջորդ հայոց թագավորի՝ Տիգրան Գ-ի իշխանության տարիներից պահպանված հայկական դրամները հայտնի են որոշակի պատկերատիպերով: Բացի արքայի դիմաքանդակից, Տիգրան Գ-ի դրամների վրա (հակառակ կողմերին) հունատառ արձանագրությունները և պատկերները հայտնի են երկու հիմնական տեսակներով:

⁹¹ Տե՛ս W. Wroth, Catalogue of the Greek Coins of Galatia, Cappadocia and Syria, Bologna, 1964, էջ 101 ադ. XIV № 2.

⁹² Տե՛ս Ch. Muschegjan, Eine tetradrachme Artavazdes II, „Bibliotheca classica orientalis“, 11 Jahrgang, Heft 4, Berlin, 1966, էջ 208—209.

⁹³ Տե՛ս Հայաստանի պատմության պետական թանգարան, Գալաթյան ժողովածու, դրամ № 17620 (պղնձ):

⁹⁴ Տե՛ս P. Z. Bedoukian, A Classification of the Coins of the Artaxiad Dynasty of Armenia, էջ 63.

Ա. ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΦΙΛΟΠΑΤΟΡΟΣ ΚΑΙ ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ, այսինքն «Արքայի Մեծի Տիգրանի հայրասերի և հելլենասերի» տիտղոսով, թագավորի կերպարը կանգնած դեպի ձախ, հագին երկար պատմունձան, գլխին հայոց թագը, աջ ձեռքը պարզած առաջ, իսկ ձախով երկար զավազանը բռնած:

Բ) ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΘΕΟΥ, այսինքն՝ «Արքայի Մեծի Տիգրանի աստծում», ըստ որում արձանագրությունը նշված է հաղթանակի թևավոր դիցուհու շուրջ, որ պատկերված է դրամի կենտրոնում:

Այս երկրորդ տեսակից հայտնի են պղնձյա դրամական միավորներ, որոնց շարքում կան որոշ տարբերակներ: Հաղթանակի դիցուհին մերթ փոխարինվում է փղի պատկերով, մի այլ տարբերակի վրա նույն արձանագրությունը նշվում է առյուծի գլխի և կամ միայնակ վազող ձիու շուրջ: Բոլոր դեպքերում արձանագրությունը պահպանվում է «Արքայի Մեծի Տիգրանի աստծում» ձևով: Հիշյալ դրամների թողարկման հիմնական կենտրոնը հավանաբար Արտաշատն էր և նրանց շրջանառությունը հայկական շուկաներից դուրս չի անցել⁹⁵:

Վերջին Արտաշեսյանների դրամները: Վերջին Արտաշեսյանների օրոք Հայաստանում ազգային դրամների թողարկումը խիստ սահմանափակ է դառնում: Արդեն Տիգրան Դ արքայի պատկերով դրամները հայտնի են բացառապես պղնձյա միավորներով, մի իրողություն, որ վկայում է նրանց զուտ տեղական նշանակության մասին: Ի տարբերություն իր զարմի բոլոր նախորդ արքաների, Արտաշեսյան Տիգրան Դ հայոց թագավորը դրամների վրա պատկերված է միանգամայն ինքնատիպ. նա կրում է պատկառելի մորուք և ունի տարեց մարդուն բնորոշ դիմագծեր, որով մեծապես հեռացած է հելլենիստական Արևմուտքի արքայական կերպարներից: Չլինել նրա գլխին Արտաշեսյան թագը, հագիվ թե կարելի լիներ տարբերել նրան պարթևական արքաներից: Այս Տիգրան Դ-ի դրամների վրա նշված արձանագրությունները հանդես են բերված երեք հիմնական տարբերակով. ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ—«Արքայի Տիգրանի», ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ—«Արքայի Մեծի Տիգրանի հելլենասերի» և ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΙΓΡΑΝΟΥ—«Արքայի Մեծի Տիգրանի»:

Առաջին տիտղոսաձևը նշված է բարի ճակատագրի կամ հաղթանակի դիցուհու պատկերների հետ: Երկրորդը՝ հանդես է բերված Աթենասի կերպարի, իսկ երրորդը՝ Վահագնի և կամ փղի պատկերների հետ: Նման դրամներ թողարկվել են Տիգրան Դ-ի թագավորության առաջին շրջանում մ. թ. ա. 8-5 թվականներին⁹⁶: Հետագայում, երբ Տիգրան Դ-ը երկրորդ անգամ հաստատվեց հայոց գահի վրա, իր քրոջ՝ էրատոի հետ միասին (մ. թ. ա. 2-ից մինչև մ. թ. 1 թվականը), այդ շուրջ երեք տարիների ընթացքում ևս թողարկվել են պղնձյա դրամներ, որոնց վրա մի կողմից պատկերված է Տիգրան Դ-ը, իսկ մյուս կողմից՝ էրատո թագուհին, ըստ որում երկուսն էլ կիսանդրու լափով⁹⁷:

⁹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 63—64:

⁹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 64—65:

⁹⁷ Տե՛ս Государственный Эрмитаж, Собрание античных монет, рукописный каталог, № 19416; E. Babelon, Les Rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène, т. XXIX, № 21:

Ուշագրավ է, որ Տիգրան Դ-ի այս դրամների վրա դեռևս նշվում է իր պապերից ժառանգած տիտղոսը՝ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΗΣ (Տևրբայից-արքա) ձևով: Իսկ էրատո թագուհու դիմանկարի շուրջն արձանագրվում է պարզապես ΕΡΑΤΩ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΑΔΕΛΦΗ այսինքն «էրատո» արքայի Տիգրանի քույրը:

Տիգրան Դ-ի և էրատոյի դրամներով ավարտվում է Արտաշեսյան հարստության դրամահատական գործունեությունը: Արտաշեսյաններից հետո հայ ազգային դրամների թողարկումը դարերով կանգ առավ:

Հռոմեական վաղ շխառման եր Հայաստանի հիշատակմամբ: Դեռևս հանրապետության անկման տարիներից առանձին հռոմեական զորավարներ սովորություն էին դարձրել իրենց արշավանքների ու հաղթանակների փառքը հավերժացնելու համար ոսկյա, արծաթյա և պղնձյա շքադրամներ թողարկել: Հայաստանի կապակցությամբ առաջին հռոմեական շքադրամները թողարկվել են Մարկոս Անտոնինոսի կողմից: Դրանք դենարներ էին, զրվագված մ. թ. ա. 35-34 թվականներին Փոքր Ասիայում և հավանաբար Հայաստանի մայրաքաղաք Արտաշատում: Նրանց մի կողմին դրոշմված է Մ. Անտոնինոսի դիմաքանդակը և շուրջը անձնանունը՝ տիտղոսների հիշատակությամբ՝ ANTONIVS AVGVRCOS. DES. ITER. ET TERT.: Դրամի մյուս կողմին պատկերված է հայկական թագը՝ նետ ու աղեղի միջև, և լատինատառ կրճատ արձանագրված Անտոնինոսի տիտղոսները. «ինքնակալ երրորդ անգամ, եռապետ, հանրապետության օրենքով հաստատված»:

Հայտնի են նաև Մ. Անտոնինոսի 32—31 թվականներին թողարկված արծաթյա դրամները, որոնց վրա Անտոնինոսի գլխատեսում է նշված և հայոց թագը, և շուրջը գրված՝ ANTONI ARMENIA DEVICTA, այսինքն՝ «Անտոնինոս. Հայաստանը հաղթված»: Մյուս երեսին ներկայացված է ճգիպտոսի թագուհի Կլեոպատրայի կիսանդրին, շուրջը արձանագրված՝ «Կլեոպատրայի, թագավորների և թագավորների որդիների թագուհու»:

Կայսրության հաստատման տարիներին այդ դրամները շրջանառությունից դուրս չեն եկել: Օգոստոսը, հետեւելով Մ. Անտոնինոսին, ինքը ևս արդեն մ. թ. ա. 20—18 թվականներին թողարկում է շքադրամներ, նվիրված Հայաստանին: Այդ շքադրամներից պահպանվել են ոսկյա ու արծաթյա նմուշներ, ըստ որում տարբեր պատկերներով և արձանագրություններով: Դրանցից մեկի վրա հստակորեն դիտվում է Օգոստոս Օկտավիանոսի դիմաքանդակը, տակը գրված՝ AVGVSTVS: Մյուս կողմին պատկերված է Հաղթանակի թևավոր դիցուհին, որը գետին է տապալում ցուլին: Այդ տեսարանի վերևում գրված է՝ ARMENIA, ներքևում՝ CAPTA, այսինքն՝ «Հայաստանը նվաճված»: Ոսկյա այդ դրամը թողարկվել էր Արևելքում, թերևս հայկական քաղաքներում այդ տարիներին գործող փողերանոցներից մեկում:

Հռոմում մ. թ. ա. 13 թվականին թողարկվեցին նաև արծաթյա շքադրամներ, որոնց վրա պատկերված է մարդկային կերպարանք՝ հայոց թագը գլխին, ծնկաչոք դիրքով, ձեռքերը պարզած և շուրջը գրված CAESAR DIVI F. ARME. CAPT. («Կեսար, աստծո որդի. Հայաստանը նվաճված»): Այդ

նույն դինարի հակառակ կողմի վրա Հռոմը ներկայացված է Ազատության դիցուհու կերպարով:

Նմանօրինակ արծաթյա շքադրամներից պահպանվել են տարբերակներ, որոնց վրա Ազատության դիցուհու կերպարը փոխարինված է արիության աստվածուհու՝ Վիրտուսի պատկերով, իսկ Հայաստանը ներկայացված է իբրև ռազմիկ, գլխին թագ կամ սաղավարտ, ձեռքերը հնազանդորեն իրանին մոտ պահած և կամ զենքերով հանդերձ (նիզակ, աղեղ) մարմնին կապված: Օգոստոս Օկտավիանոսի մ. թ. ա. 20—18 թվականներին թողարկված արծաթ շքադրամներից հայտնի են նաև այնպիսները, որոնց վրա պատկերված է հայոց թագը, զենքերը (նետ ու աղեղ) և վերևից ու ներքևից արձանագրված՝ ARMENIA CAPTA («Հայաստանը նվաճված») կամ՝ ARMENIA RECEPTA («Հայաստանը վերստին նվաճված») խոսքերը: Այս շքադրամները մասսայական թողարկում չեն ունեցել, հետևաբար Հայաստանում և ընդհանրապես միջազգային շրջանառության մեջ լայն տարածում չէին կարող ունենալ:

Այս շքադրամների թողարկման փաստը ցույց է տալիս, թե որքան մեծ նշանակություն էր տալիս Հռոմը Հայաստանին՝ իր արևելյան քաղաքականության մեջ: